

Кравченко О. Л.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології та журналістики
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк, Україна.
zahariy907@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5603-2269>

Галенко А. М.,

старший викладач кафедри української філології та журналістики
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк, Україна.
galenko.anna.m@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4997-0599>

**КОНЦЕПТ ПЛАВНІ В РОМАНІ В. РУТКІВСЬКОГО
„ДЖУРИ КОЗАКА ШВАЙКИ”**

Концептосфера будь-якої мови свідчить про духовне багатство нації, її культурний досвід. Аналізуючи поняття „концептосфера”, Д. Лихачов наголошував на тому, що „воно допомагає зрозуміти, чому мова є не просто способом спілкування, а певним концентратом культури – культури нації і її втілення в різних верствах населення аж до окремої особистості” (Лихачов, 1993, с. 99). Активними творцями нових концептів виступають письменники, тому вивчення концептосфери творчості окремих митців дозволяє, з одного боку, дослідити культурну пам’ять народу, а з іншого – виявити індивідуально-авторську художню картину світу. У першому романі історико-пригодницької тетралогії „Джури” В. Рутківський у мовний концепт *плавні* вкладає новий, раніше не притаманний зміст, через що цей концепт розглядаємо як художній.

Для нашого дослідження вагомими стали праці, у яких розкривається специфіка літературознавчого підходу до поняття *концепт*, зокрема праці Д. Лихачова (Лихачов, 1993), В. Зусмана (Зусман, 2003), І. Бурдіна і Н. Аввакумової (Бурдин & Аввакумова, 2019), І. Постолової і Л. Зани (Постолова & Зана, 2011). Роман „Джури козака Швайки” став об’єктом дослідження Т. Макарової („Формування патріотичного зародку у свідомості джурів-характерників” (Макарова, 2013)), Л. Романенко („Художня трансформація образу козака-характерника в трилогії Володимира Рутківського «Джури»” (Романенко, 2015)), М. Васильєвої („Філософське осмислення історичних подій у трилогії В. Рутківського «Джури козака Швайки»” (Васильєва, 2018)). Однак дослідження концептосфери творчості В. Рутківського в українському літературознавстві відсутні.

Мета статті – дослідити специфіку концепту *плавні* в історико-пригодницькому романі В. Рутківського „Джури козака Швайки” на сюжетному, композиційному, часопросторовому, персонажному й образному рівнях.

Вивчення концептів дозволяє не тільки з’ясувати специфіку індивідуального культурного досвіду автора, а й вийти на національну систему соціального, історичного, наукового тощо знання. На думку В. Зусмана, „літературний концепт – такий образ, символ або мотив, який має «вихід» на геополітичні, історичні, етнопсихологічні моменти, що лежать поза художнім твором” (Зусман, 2003, с. 14). Для визначення сутності концепту *плавні* нами застосовано концептний аналіз, сутність якого І. Постолова та Л. Зана вбачає в аналізі „авторських концептів, реалізованих і реально проявлених у творах художньої літератури” (Постолова & Зана, 2011, с. 41). Концепт *плавні* розглянуто на сюжетному, композиційному, хронотопному, персонажному та образному рівнях.

Словник української мови в 11 томах подає лише одне визначення слова *плавні* – „заболочені, порослі вологолюбною рослинністю низькі береги річок, що затоплюються під час повені” (Словник, 1975, с. 557). У романі *плавні* спершу постають саме як географічний простір, розташований на конкретній території. Дія відбувається в районі гирла лівого притоку Дніпра Сули, на території сучасних Черкаської й Полтавської областей. У заболочених ділянки Дніпра його русло розбивається на рукави, утворюючи заплавні острови. Постійним епітетом до *плавнів* виступає прикметник *неозорі*: „А далеко попереду розляглися неозорі дніпровські *плавні*. Такі неозорі, що за ними навіть Дніпра не було видно. Лише бовваніли на обрії латаття дерев. Деся там мали бути острови, на яких зачалися уруські козаки” (Рутківський, 2016, с. 310). Зауважимо, що *плавні* як просторова одиниця часто сприймаються як одиниця часова: „Сонце ще й з-за *плавнів* не визирнуло, як острів спорожнів” (Рутківський, 2016, с. 115). У творі *плавні* виступають ключовим під час показу зародження козацтва, „обростають” додатковими значеннями, не зафіксованими у словнику. *Плавні* набувають концептуального смислу, оскільки „концепт стає художнім, коли автор як творець вкладає в нього цілком нові, не властиві йому раніше смисли” (Бурдин, 2019, с. 99).

У „Джурах козака Швайки” автор відтворює процес формування лінійного способу мислення в людей, що проживають на українських землях наприкінці XV ст. Услід за антропологами український історик О. Пріцак говорить про два способи мислення – 1) нижче, примітивне, циклічне та 2) вище, розвинуте, лінійне. Вони відрізняються тим, що „культура, базована на циклічному думанні, є поза межами історичного досліду, бо ж в центрі уваги людини циклічного думання є лише проблеми невеликої сільської громади рівних (примітивна *communitas*), яка базує усе на своєрідній «рівноправності» і циклічній обрядовості без ніякого поступу (перспектива в минуле замість вперед)” (Пріцак, 2015, с. 199). Рівноправність членів такої громади не передбачає

диференціацію суспільства на чітко окреслені структури, відповідно в ній немає місця суспільній, політичній людині.

На початку роману зображується циклічний часопростір, який формується у мешканців сільської громади на основі спостережень за повторюваністю явищ у природі. Цей часопростір визначається „рідною”, „своєю” Воронівкою і „чужими” плавнями, куди періодично „вириваються” молоді хлопці, щоб випробувати себе фізично й морально, що сприймається як обряд їхньої ініціації: „У Воронівці так повелося здавна: як тільки висівали в землю зерно, найметкіші хлопці збивалися у ватагу і йшли у дніпровські плавні полювати на звіра чи ловити рибу” (Рутківський, 2016, с. 14). Вихід із обжитого, замкненого простору в чуже середовище – перевірка на дорослість, тому після повернення статус тих, хто успішно пройшов випробування, змінюється, їхній авторитет у громаді збільшується.

Говорячи про циклічність виходу в чужий простір оповідач тут же зауважує: „Раніше це називалося здобичництвом. А тепер, хоча хлопці займаються все тим же, *чомусь* [виділення наше. – О. К., А. Г.] називається козакуванням” (Рутківський, 2016, с. 14). Причини змін сутності здобичництва і, відповідно, їх вербальної рефлексії розкриваються в романі поступово. Спершу дід Кібчик, що сам замолоду козакував, пояснює семантику слова *козак*, указуючи на трансформацію занять у плавнях: „Потатарському козак – це вільна людина, котрій і сам чорт не брат. Хоче – звіра полює, хоче – *візьметься за шаблюку і йде на ногайця* [виділення наше. – О. К., А. Г.]” (Рутківський, 2016, с. 14). Згодом Іслам-бек у розмові з Тишкевичем занепокоєно говорить про збільшення кількості козаків, об’єднання їх у більші загони, що починають становити загрозу ординцям: „Розвелось їх у плавнях, наче комарів, – сказав він. – Гадаєш, один Швайка пошарпав нас, коли поверталися? Якби ж то! Ні, ще чотири такі ватаги були. І втратили ми від них більше, ніж за цілий похід. Добре, що нікому з них не спадає на думку об’єднатися. – Чому ж не спадає? – заперечив Тишкевич. – Спадає. Хоча б тому ж Швайці” (Рутківський, 2016, с. 147).

Швайка, як і його побратими, справді показаний В. Рутківським як зразок витворення на українських землях політичної людини з лінарним способом мислення. Цей тип індивідуума Г. Пушкарьова тлумачить так: „Ното *politicus* – особливий набір соціальних властивостей особистості, що дозволяє людині адекватно орієнтуватися в політичному просторі, правильно визначати своє місце в системі політичних відносин, вміти відповідати очікуванням учасників політичних взаємодій, оцінювати дії політичних лідерів і відгукуватися на їхні заклики” (Пушкарьова, 2013, с. 92). У плавнях зібралися ті, хто постраждав чи то від ординця, чи то від ляха, чи то від своїх же старост. Козаки вже готові до рішучих дій, проте діяти самостійно, як політичні люди, ще не наважуються. У них є запит на очільника їхньої активності, такого, як литовський князь Ольгерд, під головуванням якого українсько-литовське військо перемогло татар у битві під Синіми Водами. Згадка про битву викликає в козаків бажання стати продовжувачами у справі захисту рідної землі. Замість того, щоб виглядати „князів і старост добрих”, дід Кібчик радить самим займати

проактивну позицію: „Замовкли козаки. Мовчали і не знали, що такі ж розмови точаться по всіх дніпровських плавнях та байраках. Від лісової Десни і аж за гримкітливими дніпровськими порогами. Мовчала Україна. Наслухала невимовлене ще слово” (Рутківський, 2016, с. 217). Тож В. Рутківський показує психологічні механізми самовизначення українців у контексті соціальних і політичних відносин, що зумовлює когнітивну модель мотивації політичної поведінки.

Той же дід Кібчик пропонує козакам не вертатися додому на зимівлю, а залишатися в плавнях, облаштовувати курінь (прообраз Січі) і готуватися до протистояння татарам. Усвідомлення себе продовжувачами славних традицій, розуміння своєї приналежності до певної спільноти, зведення в плавнях укріплення свідчать про формування нової ідентичності. Відтак циклічність розривається, поступаючись лінійному часу. Рух від циклічності до лінійності підсилюється автором використання хронотопу дороги, який є сюжетотвірним у „Джурах козака Швайки” й типовим для історико-пригодницького роману.

Факт формування нової структури вербалізують не представники цієї структури, а супротивники козаків. Саїд-мурза доходить висновку, що „в плавнях з’явилася сила, з якою ординцям <...> не впоратися. Потрібна була допомога інших мурз, а, можливо, й самого кримського хана” (Рутківський, 2016, с. 327). Цим розмірковуванням якнайточніше визначається зміст концепту *плавні*.

На персонажному рівні всі герої твору чітко співвіднесені з концептами *плавні* (протагоністи – козаки) і *степ* (антагоністи – татари). Протиставлення поглиблюється на лексичному рівні: ординці називають козаків „мерзенними болотяними гадюками”, їхні плавні – „смердючими”, „пеклом”, а татар оповідач послідовно іменує „степняками”. Локуси, з якими асоціюються ворогуючі сили, зумовлюють і різні способи ведення бою: козаки не поспішають виходити в степ, натомість татари намагаються не потикатися у плавні.

Ставлення до плавнів маркує персонажів, виконує характерологічну роль. Так, один із нечисленних урусів-лиходіїв – канівецький староста пан Кобильський – вирізняється своїм негативним відношенням до козаків і страхом перед плавнями.

Плавні відіграють ключову роль на композиційному рівні, що, зокрема, засвідчують назви глав – „Суд у плавнях”, „Бій у плавнях”. Кульмінацією твору є битва, виграти яку козакам вдалося тому, що вони змогли заманити татар на свою територію.

Концепт *плавні* використовується автором для створення художньої тканини роману. Образотворчий потенціал *плавнів* розкривається у творі в: - *метафорах*: „Орда Саїд-мурзи як пірнула у плавні, так до цього часу й не вибралася...” (Рутківський, 2016, с. 327); - *метоніміях місця*: „По плавнях, розумієш, поповзли всілякі плітки, ніби ти запродався ординцям...” (Рутківський, 2016, с. 173); - *антитезах*: „Степняки були певні своєї сили в чистому полі. Вони звикли битися гуртом і на конях. А в плавнях гірше – там конем не проїдеш, і плече

товариша не відчуєш. Це позбавляло татар їхнього звичного завзяття” (Рутківський, 2016, с. 318); - *гіперболах*: „У степу один козак вартий десяти поганців. А в плавнях і двадцять з ним не впораються” (Рутківський, 2016, с. 305); - *сарказмі*: „По-татарському козак – це вільна людина, котрій і сам чорт не брат. <...> А нинішні... – тут дід Кібчик презирливо спльовував на землю, – швидше від кози пішли. Обгризає геть усе в плавнях, а з очеретів і носа не висовує. Щоб, бува, якийсь татарин його не побачив” (Рутківський, 2016, с. 14); - *хіазмі*: „Страшні козаки в плавнях, проте Саїд-мурза у гніві ще страшніший...” (Рутківський, 2016, с. 315) і „Страшний гнів Саїд-мурзи, проте плавні з невидимими козаками були набагато страшніші” (Рутківський, 2016, с. 326).

Отже, залишаючи в своїй основі загальнономовне значення, концепт *плавні* в романі В. Рутківського „Джури козака Швайки” набуває нехарактерних смислів. В авторській картині світу він апелює до географічного простору України і до її історії, означає нову історичну силу, свідчить про поступову зміну циклічного способу мислення на лінійний, про виникнення типу історичної людини. Персонажі маркуються за локутивною ознакою – концепт *плавні* співвідноситься з козаками, їхні антагоністи асоціюються з концептом *степ*. Кульмінація роману переноситься автором на тепер уже „свою” для козаків територію – у плавні, де вони отримують перемогу. Плавні використовується письменником для творення образної структури роману, зокрема метафор, метонімії місця, антитез, гіпербол, сарказму, хіазму. У перспективі передбачається дослідження концепту *степ*.

Список використаної літератури

- 1. Лихачёв Д.** Концептосфера русского языка. *Известия РАН. Сер.: Литература и язык.* 1993. Т. 52. № 1. С. 3–9.
- 2. Зусман В.** Концепт в системе научного знания. *Вопросы литературы.* 2003. № 2. С. 3–17.
- 3. Бурдин И. В.,** Аввакумова Н. В. Понятие „концепт” в литературоведении. *Филологические науки. Вопросы теории и практики.* 2019. № 7. С. 97–100.
- 4. Постолова І. В.,** Зана Л. Ю. Літературознавчий аналіз художнього твору: функціонування поняття „концепт”. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* 2011. № 3 (214). Ч. II. С. 32–43.
- 5. Макарова Т.** Формування патріотичного зародку у свідомості джурів-характерників. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність.* 2013. № 2. С. 133–142.
- 6. Романенко Л. В.** Художня трансформація образу козака-характерника в трилогії Володимира Рутківського „Джури”. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія.* 2015. № 16. С. 40–42.
- 7. Васильєва М. В.** Філософське осмислення історичних подій у трилогії В. Рутківського „Джури козака Швайки”. *Література й історія: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Запоріжжя, 11–12 жовт. 2018 р.).* Запоріжжя, 2018. С. 34–36.
- 8. Словник української мови :** в 11 т. Т. 6: П–Поїти / ред. тому: А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. Київ : Наук. думка, 1975. 832 с.
- 9. Рутківський В.** Джури козака Швайки : роман. 1-ша книга трилогії

- „Джури” / мал. М. Паленка. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. 326 с.
- 10. Прицак О. Й.** Що таке історія України? (вступна стаття О. В. Яся). *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 177–210.
- 11. Пушкарьова Г. В.** Homo politicus: политическая реальность и политический дискурс. *Общественные науки и современность*. 2013. № 5. С. 90–100.

References

- 1. Lihachyov, D.** (1993). Kontseptosfera russkogo yazyika [Conceptosphere of the Russian language]. *Izvestiya RAN. Ser.: Literature and language – Notices RAN. Ser.: Literature and language*, 52, 1, 3-9 [in Russian].
- 2. Zusman, V.** (2003). Kontsept v sisteme nauchnogo znaniya [The concept in the system of scientific knowledge]. *Voprosy literatury – Questions of literature*, 2, 3-17 [in Russian].
- 3. Burdin, I. V., & Avvakumova, N. V.** (2019). Ponyatie „kontsept” v literaturovedenii [The „concept” in literary studies]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki – Philological sciences. Questions of theory and practice*, 7, 97-100 [in Russian].
- 4. Postolova, I. V., & Zana, L. Yu.** (2011). Literaturoznavchyi analiz khudozhnogo tvorcu: funktsionuvannia poniattia „kontsept” [Literary analysis of arts work: the functioning of „concept”]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko Lugansk National University*, 3 (214), II, 32-43 [in Ukrainian].
- 5. Makarova, T.** (2013). Formuvannia patriotychnoho zarodku u svidomosti dzhuriv-kharakternykiv [Formation of a patriotic embryo in the minds of jurors-characternikies]. *Literaturny svitu: poetyka, mentalnist i dukhovnist – Literature of the world: poetics, mentality and spirituality*, 2, 133-142 [in Ukrainian].
- 6. Romanenko, L. V.** (2015). Khudozhnia transformatsiia obrazu kozaka-kharakternyka v trylohii Volodymyra Rutkivskoho „Dzhury” [Artistic transformation of Cossack-characterist’s image in Volodymyr Rutkivsky's trilogy „Jury”. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia – Scientific Bulletin of the International Humanities University. Ser.: Philology*, 16, 40-42 [in Ukrainian].
- 7. Vasylieva, M. V.** (2018). Filososfske osmyslennia istorychnykh podii u trylohii V. Rutkivskoho «Dzhury kozaka Shvaiky» [Philosophical comprehension of historical events in V. Rutkivsky's trilogy „Jury of the Cossack Shvaika”]. *Literatura y istoriia – Literature and history*. (pp. 34-36). Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
- 8. Lahutina, A. V., & Lenets, K. V.** (Eds.). (1975). Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Vols. 6. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
- 9. Rutkivskiy, V.** (2016). Dzhury kozaka Shvaiky [Jury of the Cossack Shvaika]. 1st book of the trilogy „Jury”. Kyiv [in Ukrainian].
- 10. Pritsak, O. Y.** (2015). Shcho take istoriia Ukrainy? [What is the history of Ukraine?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 177-210 [in Ukrainian].
- 11. Pushkaryova, G. V.** (2013). Homo politicus: politicheskaya real'nost' i politicheskij diskurs [Homo politicus: political reality and political discourse]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost' – Social sciences and modernity*, 5, 90-100 [in Russian].

Кравченко О. Л., Галенко А. М. Концепт *плавні* в романі В. Рутківського „Джури козака Швайки”

У статті досліджено авторський концепт *плавні* в романі В. Рутківського „Джури козака Швайки”. Доведено, що цей концепт проявляється на сюжетному, композиційному, часопросторовому, персонажному й образному рівнях. Залишаючи в своїй основі загальнономовне значення, слово *плавні* набуває нехарактерних смислів. В авторській картині світу вони апелюють як до географічного простору України, так і до її історії, означають нову історичну силу, яка починає формуватися наприкінці XV ст. і стоїть на обороні українських земель, свідчать про поступову зміну циклічного способу мислення на лінійний, про виникнення типу історичної людини з новою самоідентифікацією. В. Рутківський показує психологічні механізми самовизначення українців у контексті соціальних і політичних відносин, що зумовлює когнітивну модель мотивації політичної поведінки. Персонажі групуються за локутивною ознакою – концепт *плавні* співвідноситься з козаками, їхні антагоністи асоціюються із концептом *степ*. Локуси, з якими пов’язуються ворогуючі сили, зумовлюють і різні способи ведення бою: козаки не поспішають виходити в степ, а татари *плавні* обходять стороною. Ставлення до *плавнів* маркує персонажів, виконує характерологічну роль. *Плавні* відіграють ключову роль на композиційному рівні, що засвідчують назви глав – „Суд у *плавнях*”, „Бій у *плавнях*”. Кульмінація роману переноситься автором на тепер уже „свою” для козаків територію – у *плавні*, де вони отримують перемогу. *Плавні* використовується письменником для творення образної структури роману, зокрема метафор, метонімії місця, антитези, гіпербол, сарказму, хіазму.

Ключові слова: концепт, концепт *плавні*, концептний аналіз, рівні концептного аналізу.

Кравченко Е. Л., Галенко А. Н. Концепт *плавни* в романе В. Рутковского „Джуры казака Швайки”

В статье исследован авторский концепт *плавни* в романе В. Рутковского „Джуры казака Швайки”. Доказано, что этот концепт проявляется на сюжетном, композиционном, хронологическом, персонажном и образном уровнях. Оставляя в своей основе общеязыковое значение, слово *плавни* приобретает нехарактерные смыслы. В авторской картине мира они апеллируют как к географическому пространству Украины, так и к ее истории, означают новую историческую силу, которая начинает формироваться в конце XV в. и стоит на защите украинских земель, свидетельствуют о постепенном изменении циклического способа мышления на линейный, о возникновении типа исторического человека с новой самоидентификацией. В. Рутковский показывает психологические механизмы самоопределения украинцев в контексте социальных и политических отношений, что способствует когнитивной модели мотивации политического поведения. Персонажи группируются по локутивному признаку – концепт *плавни* соотносится с казаками, их антагонисты

ассоциируются с концептом *степь*. Локусы, с которыми связываются враждующие силы, обуславливают и различные способы ведения боя: казаки не спешат выходить в степь, а татары плавни обходят стороной. Отношение к плавням маркирует персонажей, играют характерологическую роль. Плавни выполняют ключевую роль на композиционном уровне, о чем свидетельствуют названия глав – „Суд в плавнях”, „Бой в плавнях”. Кульминация романа переносится автором на теперь уже „свою” для казаков территорию – в плавни, где они одерживают победу. Плавни используется писателем для создания образной структуры романа, в частности метафор, метонимий места, антитез, гипербол, сарказма, хиазма.

Ключевые слова: концепт, концепт *плавни*, концептный анализ, уровни концептного анализа.

Kravchenko O. L., Galenko A. M. The concept «*floodplain*» in V. Rutkivsky's novel "Dzhuras of Cossack Shvaika"

The author's concept floodplain in V. Rutkivsky's novel „Dzhuras of Cossack Shvaika” is analyzed in the article. It is proved that this concept is manifested on the plot, composition, space-time, character and image levels. Leaving at its core a common meaning, the concept *floodplain* acquires uncharacteristic meanings. In the author's picture of the world, they appeal to both geographical space of Ukraine and its history, mean a new historical force that begins to form in the late fifteenth century and stands on the defense of Ukrainian lands, indicate a gradual change of cyclical thinking to linear, the emergence of a historical person with a new self-identification. V. Rutkivsky shows the psychological mechanisms of Ukrainians self-determination in the context of social and political relations, which determines the cognitive model of political behavior's motivation. Characters are grouped on a locative basis: concept *floodplain* correlates with Cossacks, their antagonists are associated with the concept of the *steppe*. Loci with which the warring forces are associated, determine the different ways of fighting: Cossacks are in no hurry to go to the steppe, and Tatars bypass floodplain. The attitude to floodplain marks characters, plays a characterological role. Floodplain play a key role at compositional level, as shown by the titles of the chapters: „Court in the floodplains”, „Battle in the floodplains”. The culmination of the novel is transferred by the author to the now „own” territory for the Cossacks – in the floodplain, where they win. The concept floodplain used by the writer to create the figurative structure of the novel, including metaphors, place metonyms, antitheses, hyperbole, sarcasm, chiasm.

Key words: concept, concept floodplain, conceptual analysis, levels of conceptual analysis.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2021 р.

Стаття прийнята до друку 10.10.2021 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Пустовіт В. Ю.